

*У глибині окопу тиша голосніша за бої,
бо там народжуються мужність
і страх одночасно*

1

Земля була спокійною. Вона знала тільки вітер і дощ, спів птахів, дихання лісу та думи степів. Але одного дня у розмірене упродовж віків розмаїття втрутився сторонній, чим порушив мирний, давно усталений часом порядок. Перший удар лопати розірвав її затишок, наче рана, що ніколи не загоїться. І тієї ж миті народився він — Окоп.

Із першого удару лопати починає свій шлях війна. Але Окоп не є початком. Він — продовження того, що існувало завжди: циклу війни і миру, життя і смерті. Кожна війна народжує свої окопи, але їх доля завжди однакова — приймати в собі страждання людських доль. Вона ніколи не починається з пострілу. Вона народжується в мовчанні. У тій миті, коли земля, що була безмовним свідком тисячоліть, раптом розривається на шматки залізом і вогнем. Окоп — це не просто вирита яма. Це місце, де зупиняється час, де минуле й майбутнє сходяться в одному шрамі на тілі світу.

Його поява була, як спалах вогню у темряві. Природа не відразу зрозуміла, що сталося, але відчула холод, який одразу почав проникати в коріння, і тиша змінилася напруженим очікуванням. Вітер більше не поширював запах квітів — вітер приніс зі собою запах битви і смерті. Окоп, ще не знаючи своєї долі, не здогадувався: незабаром він стане свідком того, що такий безцінний дар як життя відступає перед обличчям війни.

Його тіло, мов роз'їдений часом камінь, розтягнулося між двома невисокими пагорбами. Він був струнким і впевненим у

собі, наче юнак, який починає незвичну подорож. Він міг похвалитися міцними і твердими стінками. Високим бруствером зі всіх боків, що мав захищати від уламків та дощової води. Максимально «рваною» лінією, котра змінювала напрямок кожних чотири-п'ять кроків. «Нішами», в яких можна було спати з підігнутими ногами чи ховатися від артилерійських обстрілів. Злегка зухвалим і гордовитим поглядом. Та найбільше козиряв тим, що він «ожив» на місці старого бліндажа періоду Великої війни. Тобто, «народившись» як її частина, зазнав незвичного народження уже під час боротьби за незалежність Української Народної Республіки. «Я захищатиму вас від усього та від усіх», — думав Окоп, сповнений юнацької віри у свою силу і непохитність.

Окоп став частиною цього світу — місцем, у якому людська доля перепліталася з долею землі, де народжувалися страждання і надія.

Наближався осінній вечір. Його пелена поступово брала в обійми народжений лопатою витвір. А той, щойно почавши усвідомлювати свою нову форму і намагаючись зрозуміти, чому ті, хто його створив, не поселилися в ньому, побачив наближення темних силуетів. Це велика сім'я сірих вовків, наче привиди, крадькома пересувалась уздовж його лінії. Вожак, величний і впевнений, підняв голову й коротко завив. Його виття відлунням покотилося над полем, змішавшись із неспокойним вітром. П'ятеро майже дорослих вовченят, які уважно стежили за матір'ю, кидали стрімкі допитливі погляди на новонароджений Окоп.

Вожак на якусь мить зупинився, підняв масивну голову, наче вдихаючи запахи змін, котрі несе війна. Він обвів поглядом довгий зламаний обрій Окопу, немов передчував, що це місце більше не належатиме природі. Його очі блищали у вечірніх сутінках, здавалося, він бачив те, чого ще не бачив ніхто. Окоп відчув у цьому погляді напругу, ніби хижаки знали про щось страшне, про що не здогадувався сам. Забравшись на вершину бруствера, вожак скерував погляд на своїх нащадків. Вони метушливо бігали уподовж Окопу, не розуміючи, що

саме відбувається і в який новий світ вони потрапили. Одначе вожак зненавидів цей новий простір — чужий для його світосприймання. Відвернувшись і розправивши лапи, він стрімко зник у темряві. За ним вирушили й інші.

Окоп на мить відчув порожнечу. Його гості зникли так само швидко, як і прибули, залишивши по собі лише запах шерсті та відчуття загрозової бурі. Відповіді на нові запитання він не мав. А природа мовчала, наче напружено чекала початку того, що незабаром зруйнує до невпізнання цей усталений простір.

Окоп розбудив гамір, який наповнив усе навколо. До нього наближались озброєні солдати, наче зливши зі собою ландшафт. Їхні голоси, накази і стук підків переповнювали колись тихий степ. Тягли за собою зброю, укріплювали позиції, облаштовували кулеметні гнізда.

За ними до Окопу під'їхали кілька запряжених кіньми возів, на яких лежали міномети і траншейні гармати. Біля них одразу заметушилися гармаші, почавши готувати стволи до бою. Окоп відчував, як його стінки наповнюються життям — воєнним, готовим до битви.

Піхотинці викопували ніші для боєприпасів, дехто жваво розподіляв кулемети по ключових точках. Найважливіші позиції займали «максими», їх розташовували так, щоб відбивати наступи з різних напрямків. Несподівано неподалік бруствера проїхав панцерник — невелика залізна коробка з двома кулеметами, яка, здавалося, була наче примарою серед поля. Вона мала вигляд страшного монстра на колесах, що викликав змішані почуття у кожного.

Командував Окопом молодий вусатий полковник у військовому кашкеті захисного кольору. Його постава була впевненою. Він швидко роздавав команди, обговорював із підлеглими план оборони.

Природа продовжувала мовчати, та Окоп не покидало відчуття напруги в повітрі.

Раптом з-за узлісся вискочив автомобіль, із якого незабаром вийшов воєначальник, подібний на генерала. Схвильова-

ний полковник, збігши з бруствера, поспішив до нього. Окоп, напружившись, вирішив підслухати їхню розмову.

— Що ж таке страшне намічається, що вся Республіка на ногах, наче після грому? — заговорив стривожено полковник. — Чому надзвичайна поспішність по всьому кордону?

— Директорія, не витримавши постійних провокацій росіян, — басом загудів із серйозним поглядом генерал, — вчора таки оголосила війну Південній Росії і Добровольчій армії. Офіційно. Більше нема місця для переговорів чи відступу.

— Війна на два фронти? Чи ми готові до цього? — після паузи мовив полковник. — Сил не вистачить, та й люди виснажені.

— Ми не маємо вибору, — стримано, але з упевненістю прозвучала відповідь, — Денікіна треба зупинити, доки він не захопив Київ. Ми не можемо постійно відступати, полковнику. В крайньому разі — не тепер, коли питання стоїть про нашу державність.

— Та ж Добровольча армія — це не більшовики. Це добре вишколені війська, які воювали ще з німцями. Хлопцям буде не просто важко — надважко.

— Важко? Так. Але не більше, ніж проти червоних. І не забувайте, — почув полковник серйозне та рішуче, — на боці нашому — народ. Кожен постріл, кожен наш бій — це боротьба за Україну. Їм ми не дамо Київ так легко. І наші бійці знають, за що воюють.

— А що робити із Західним фронтом? Польща не спить, — стурбовано, зі слабкою надією мовив полковник. — Можуть ударити в спину.

— На це і розраховуємо, — дивлячись у далечинь, не вгамовувався бас, — але поки у нас є час, треба зміцнити фронт тут, на сході. Польща наразі вичікує. Якщо ми втратимо цей бік, то на захід уже ніхто не піде.

Полковник замовк і, розгорнувши невелику карту, схилився над нею, за мить розмірковуючи вголос:

— А якщо ж вони все-таки вирішать напасти?

— Тоді битимемо і на два фронти, — резюмував бас. — Проте ми не самі в цій війні. Є союзники, є можливість. Головне — витримати перший удар. А далі буде видно.

— Що ж, надіятимемося на найкраще, — зітхаючи й позираючи доколя сумним поглядом на степ, продовжив полковник, — але початок недобрий.

— Недобрий початок — це ще не кінець, — стискаючи плечі співбесідника, проказав генерал. — Не забувай, полковнику, що ми тут не заради себе. Ми заради всіх тих, хто вдома чекає на перемогу. Наше завдання — зробити все, щоб вона настала. Інакше Україна, не встигнувши виникнути, зникне з мапи світу назавжди.

Штабний автомобіль од'їхав, і Окоп «переключився» на простих піхотинців. Так минув перший у його житті день, наповнений різноманітним шумом, стукотом та криком.

Другий день Окопу став першим жахом його життя.

Ранковий туман лише почав осідати на вологу землю, коли артилерійський постріл проломив тишу. Звук був різким, наче удар молотом по сталевій плиті. Він здався Окопу гучнішим за грім, що розтягнувся небом. Окоп здригнувся, мов від несподіваного удару в обличчя. Це був перший у його житті постріл, який оголосив початок великого знищення. Відразу за першим прийшли інші. Вони розліталися над полем, ніби відлуння, але це було не відлуння. Це була симфонія смерті, що лунала водночас із усіх сторін. Над головою загула артилерія. Удар за ударом земля здригалася під гусеницями вибухів. Окоп відчув, як його стіни почали тріщати, грудки землі злітали догори і падали назад, важкі та глухі.

Потім почався справжній шквал. На Окоп обрушилися російські артилерійські снаряди. Вибухи були такими сильними, що від них спершу здавалося, ніби небо падає на землю. Полотно простору між Окопом і горизонтом швидко заповнилося хмарами диму, піднятими землею та уламками. Бруствери здригалися під кожним вибухом, іноді повністю осипаючись під вагою ударів.

Солдати, які хоронились усередині, притискалися до стінок Окопу, закриваючи голови руками, намагаючись заховатися від неблаганної сили артилерії. Здавалося, що весь світ стиснувся до цього вузького простору, де між життям і смертю пролягала тонка лінія, значно тонша за стінки самого Окопу.

Раптом, крізь гул вибухів, почулося гудіння моторів. Це були броньовики, що ринули в атаку. Окоп уперше побачив, як зі сходу, прориваючи дим, важкі машини їхали полем, випльовуючи залізну смерть. Вони ревіли, наче хижаків, що збиралися розірвати його на частини.

Окоп бачив, як його захисники піднімали гвинтівки і кулемети, стріляючи у відповідь, намагаючись зупинити ворога. Але металеві потвори були неблаганними, вони котились уперед, дедалі наближаючись. Постріли піхоти були безсилим перед товстою бронею. Відчувалось, як земля стогне під їхньою вагою.

Російські солдати, під прикриттям броньовиків, почали наступ. Вони йшли хвилями, як стрімка ріка, що накрила все на шляху. Окоп бачив їхні озвірілі обличчя — суворі, налякані, але налаштовані на перемогу. Вони бігли вперед, перестрибуючи через тіла товаришів, які впали перед ними.

Коли перші броньовики наблизилися, гримнули постріли двох гармат. Один влучив у ствол кулемета, інший — вибухнув серед великого скупчення атакуючих. Наступний залп змусив ворожу піхоту притиснутися до землі. Тут же з ревом двигуна вискочив із засідки панцерник і почав закидати першу лінію атаки супротивника кулеметним вогнем, зрізуючи передові ряди. Це допомогло відбити першу хвилю атаки противника. Але артилерійський ворожий шквал відновився, і стало зрозумілим, що панцерник і гармати виведені з ладу.

Окоп відчував, як тріщать його стіни. Він більше не був тим самовпевненим і недоторканим юнаком. Тепер став свідком найважливішої істини війни — істини про смерть і руйнацію. Його стіни більше не здавалися міцними, й ті, які ховалися в його нутрі, також не були невразливими.

Він бачив, як земля під його стінами стає червоною від крові. Відчував, як гілки дерев падають із повалених вибухами стовбурів, як кулі врізаються у його бруствери, залишаючи після себе глибокі, смертельні рани.

Він хотів захистити цих людей, хотів бути їх прихистком. Але тепер усвідомлював, що війна не знає милосердя. Настала вона, щоб забрати все: і життя, і землю, і мир.

Окоп став готуватися до найгіршого. Його стіни почали осідати під натиском ворожої артилерії, і здавалося, що кожен новий удар — останній для нього. Російські нападники підходили дедалі ближче, і навіть броньовики вже ревли зовсім поруч. Надія згасала з кожною секундою, і недавню, ще розважливу, тишу змінила гнітюча напруга.

Але раптом сталося те, чого не очікував ніхто. Спочатку це був лише далекий гул ліворуч, ледь чутний крізь постійний гуркіт вибухів і стрілянину. Та з кожною хвилиною цей звук ставав голоснішим, й ось він перетворився на гул тисячі копит. Над степом піднялася хмара пилу, що мчала просто на ворога.

То був кавалерійський полк. Вершники з'явилися, мов привиди, з-за пагорба. Їхні коні стрімко мчали в атаку. Їхній зладжений гук змішувався з бойовими кличами, і це було для окопу сигналом: «Ми йдемо!». Гранати почали летіти в бік ворога, вибухаючи поміж білогвардійських солдатів і змушуючи їх розбігатись урізнобіч.

Для Окопу це стало диханням свіжого повітря після майже задушливого стану. Його мешканці, піхотинці, які вже утратили віру в порятунок, ожили, мов заново народилися. Схопивши зброю, почали стріляти по ворогу, що відступав у паніці. Кожна куля українського воїна тепер несла у собі не смерть, а надію на життя.

Російські залізяки поспробували розвернутись, але кавалеристи виявилися швидшими. Деякі з них стрибали на броньовики, закидали їх гранатами, ще більше деморалізуючи противника.

Окоп побачив, як ворог, котрий ще кілька хвилин тому здавався непереможним, перетворився на хаотичну юрбу, що відступала.

Усе сталося настільки швидко, що Окопу здалося, ніби сама природа допомогла у цьому несподіваному порятунку. Якби він міг радіти, то радів би разом зі своїми тимчасовими мешканцями. На видноколі ще клубував дим від ворожого обстрілу, але битва була виграна, й Окоп, хоча й пошкоджений, стояв на своєму місці, уже трохи мудріший, ніж учора.

Ніч Окоп провів під охороною варті.

Другий день почався з дивного спокою. Ранок приніс тихе світло, але душі мешканців Окопу щеміли. Тиша тяжкою вагою давила на серця. Окоп відчував, що його стінки натяглися від нічної вологи, і з кожним рухом солдатів відчувалася втома. Йому здавалося, що кожна піщинка у його стінах затаїлася в очікуванні вибуху.

Ті жителі, які всю ніч сиділи на варті, змінювалися. Вони стомлено розтирали м'язи, стомлені від безсоння, але ніхто не мав наміру розслаблятися. Усі розуміли: новий день може загрожувати новим боєм.

«Треба закріпити бруствер», — сказав один із солдатів, починаючи підкопувати землю і насипати її знову на стіни окопу, ніби загоюючи рани. Інший узявся збирати гільзи та уламки, кидаючи їх подалі, щоб не перешкоджали в наступному бою. До них одразу приєдналися побратими. І так у всьому «рукаві» Окопу. Руки працювали швидко і впевнено: очищали гвинтівки від бруду, перевіряли набої, прислухалися, чи не чути звуків двигунів російських броньовиків. Окоп відчував кожен дотик, кожен рух. Адже будь-який уламок, що витягнули з його стіни, був болючим нагадуванням про вчорашню битву.

2

Стінам швидко повернули попередній вигляд, і Окоп, як і бійці, готувався до нових ударів.

Піхотинці, посміхаючись один одному, перекидалися словами:

«Ну що, старий, готовий іще раз витримати москаля», — запитав молодий солдат, погладжуючи стіну Окопу, ніби

говорив зі своїм товаришем. Окоп, звичайно, не відповідав, але його оновлені стіни, що знову міцно «стояли на ногах», ніби погоджувались із синьоокиим бійцем.

Тимчасові мешканці браво підтягували на собі ремені, чіпляючи до них гранати. Готували нові позиції для кулеметів. Гармаші пробували відновити робочий стан своїх помічників. У повітрі витало тривожне передчуття. Однак українські солдати, незважаючи на страх, мали вигляд налаштованих. Кожен їхній крок, кожен рух означав: вони готові битися знову.

Але день усе ширше розплющував очі, набирав обертів, а москалі мовчали. «Невже обійдемося сьогодні без жодного пострілу?» — то тут, то там говорили очі кожного захисника Окопу. Та й Окоп відчував, як його стіни напружено вичікували, коли знову почнеться бій. Бійці сиділи мовчки, поглядаючи на обрій. Але у цьому мовчанні було щось загрозливе, мов тиша перед бурею. І небо було бляклим, ніби готувалося до нового шаленства, проте земля мовчала. Бійці піднімалися повільно, не будучи впевнені, чи день так і закінчиться без пострілів, чи дивною тишею, що нависла над Окопом. Деякі повторно взялися лагодити спорядження, перебирати патрони, мовчки чистити зброю. Втім, не мали тої енергії, яка б їх підганяла, лише тягуче очікування.

Окоп зрозумів, що тиша — як ворог. Для багатьох вона ставала випробуванням важчим, аніж звук артилерійських обстрілів. Вони чекали на щось, лише не знали, коли це станеться і чи станеться взагалі. Хтось нервово покурював, де-хто сидів мовчки, вдивляючись у далечінь. Окоп визначив, що це і страх перед невідомістю: ніхто не знав, що відбувається по той бік окопів. Чи ворог готується до нового удару. Чи це звичайна пауза для перегруповування? Цей невідомий ворог — тиша — руйнував моральний дух. Окоп визнав, що це і втома та виснаження. Видавалося, що після вчорашнього бою деякі солдати почали відчувати не стільки фізичну втому, скільки моральне безсилля.

Та вчорашній бій став і першим етапом його «дозрівання», коли він уперше бачив кров і біль та життя і смерть. Став

свідком героїзму й самопожертви. Й зрештою, починав розуміти, що війна — то не лише протистояння сил, а й знищення людських життів, їхніх мрій і надій.

Смеркало. Добігав кінця теплий вересневий день. Ранні зорі, що вже пробивалися крізь небесний купол, натякали на темну, безмісячну ніч. Окоп мучив себе здогадками й застрашнюю невідомістю, готуючись до тривалих годин нічної тривоги. І піхотинці сиділи мовчки, кожен у думках. Невідомість лякала обох більше за ворога.

Раптом його роздуми порушив тихий звук, схожий на шелест. Окоп насторожився. Вдалині почув кроки — хтось наближався. Окоп завмер, втиснувшись у землю, а до його вух долетіла приглушена розмова. Використовуючи темряву, що взяла Окоп ув обійми, крадькома, тримаючись тіні, рухалася в бік його «хвоста» невелика група розвідників.

Виділявся з-поміж них високий, схоже, командир.

— Діятимемо, як домовлялися, чітко за планом, — говорив упевнено, але приглушено. — Без «язика» нема чого додому повертатися. Краще вартового або офіцера захопити. Не розбігаємось, пильнуємо один одного. Діємо швидко, — і назад.

Минула година — для Окопу ніби вічність. У темряві почувалися приглушені кроки і шепіт. Тіньові фігури повернулися до Окопу, волочачи зі собою полоненого. Той був наляканий, зв'язаний, важко дихав. Окоп полегшено видихнув. Він радів за розвідників. Ті рушили до штабу, але статний силует полковника вже сам поспішав до них.

Полковник (спокійно, але владно): «Отже, унтере. Хочу знати, що планує ваш командир. І швидше».

Окоп запримітив, як полковник при цих словах злегка нахилився вперед, холодні очі дивилися прямо у вічі росіянина.

«Язик» (збентежено): «Я... я нічого не знаю...».

Він намагався відвернутись, але його видавало відчуття страху. Окоп зауважив, як у того тремтіли руки, а слова ледь звучали.

Полковник (приглушеним голосом, що вселяє страх): «Не грайся зі мною. Не грайся. Зранку ти можеш уже не побачити

сонця. Але якщо скажеш правду, можливо, залишишся живий. Ну ж бо, говори!».

Полонений нервово зглитнув, його очі бігали, шукаючи рятівний вихід із ситуації. Він знав, що іншого вибору в нього нема.

Полонений (надломленим голосом): «На світанку... почнеться ще масивніший артилерійський удар... Потім піхота. Вона закидає вас гранатами, а ті, хто виживе, будуть добиті штиками...».

Полковник холодно дивився на нього, не зводячи очей.

Полковник: «Скільки їх?! І який точніший час початку?».

Полонений (розпачливо): «Навіть якщо я скажу, це вас усе одно не врятує. Чотири роти піхоти, одна важка гармата, три гаубиці й п'ять польових. Ранній світанок... разом із появою зірничі. З розрахунком на те, що ви будете ще спати. Ми вас здивуємо...».

Полковник мовчки нахмурився, його губи стикнулись у тонку лінію. Він поволі розвернувся до кількох командирів, які підійшли під час допиту.

— Передаємо усім команду. Негайно відходимо. В чагарники, що неподалік праворуч. Ризикуємо, але лишаємо три кулемети з обслугою, яка приховається у найглибших нішах Окопу. Все повинно мати такий вигляд, ніби ми тут. Навіть тліючі багаття. Часу мало.

У повітрі витала напруга, неначе сама земля передчувала битву. Окоп стежив за кожним рухом українського командира. Він бачив, як бійці без зайвої метушні збиралися до відходу, наче все було вирішено, — чітко і без паніки. В його душі піднялася тривога, але водночас відчувалась упевненість у тому, що їхній план зможе спрацювати. У його голові відлунювали страшні слова «язика»: масований артобстріл, гранати, штики...

Потім настала тиша. Тільки тепле світло багать і глибокі нори окопу приховували вогневі точки кулеметників. Після відходу останнього мешканця Окопу здалося, що час тягнувся безкінечно. Він, підготовлений, стояв нерухомо, серце калатало. Знав і надіявся — іншого просто не може не бути. Вирішальна хвилина настане зі світанком.